

MIĘDZYNARODOWE KONSORCIUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

CZŁOWIEK W HISTORII VS HISTORIA CZŁOWIEKA

Monografia zbiorowa

Warszawa-Paryż 2021

Recenzenci
dr hab. Zbigniew Karpus
dr hab. Andrij Szapowal

Projekt okładki
Ihor Sribniak

Na okładce –
z góry: *Perykles* (Περικλῆς) – ateński polityk, *Jarosław Mądry* – książę,
Lorenz von Stein – niemiecki prawnik, historyk, ekonomista
w środku po lewej stronie: *Józef Piłsudski* – marszałek Polski
w środku po prawej stronie: *Symon Petlura* – Naczelnny Ataman
od dołu: *Mykoła Pirogow* – chirurg, Iwan Ogienko (metropolita Hilarion),
Recep Tayyip Erdoğan – Prezydent Turcji

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-83-652793-4-7

© Copyright by
Maria Bazaeva, Anna Chlebina,
Vladislava Czajka, Oksana Drach, Igor Girich,
Serhii Holovanov, Svitlana Holosko, Dmytro Hryn',
Lyubomyr Hubytskyi, Giennadij Kazakow, Igor Kryvosheia,
Wiktor Korotkyj, Andrij Kudriachenko, Andrij Kuzmenko, Roman Kuczma,
Yana Martianova, Hanna Melnyk, Olga Motsiyaka, Nadiya Onyschenko, Maryna Paliienko,
Dmytro Petrenko, Wołodymyr Rychka, Jurij Rychka, Artem Salamakha,
Grzegorz Skrukwa, Viktoriia Soloshenko, Ihor Sribniak,
Milana Sribniak, Yurii Stetsyk, Tetiana Szerszowa,
Andriy Temchenko, Natalia Tsivak,
Mykoła Tymoszyk,
Yevhenia Zubenko

© Copyright by
Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra

Warszawa-Paryż 2021

Wydawca
Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra

Książka została przygotowana przy wsparciu
Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O.Pritsaka
pritsak-center.com

ЗМІСТ

АНТИЧНІСТЬ

Сергій Голованов

ШЛЯХИ ТРАНСФОРМАЦІЇ АНТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ
В УМОВАХ КРИЗИ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ..... 5

Роман Кучма

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ПІД ЧАС РУЙНАЦІЇ ПОЛІСНОЇ СТРУКТУРИ..... 16

Дмитро Петренко

ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР ТА ЗМІСТ ПРОЦЕСУ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ
НАРОДІВ» у I–IV ст. н.е. НА ТЕРЕНАХ ЄВРОПИ 22

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ – УКРАЇНИ

Андрій Темченко

МІФОЛОГІЯ ПАРАЛЕЛІЗМУ В МАГІЧНО-ЛІКУВАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНЦІВ 32

Володимир Ричка

ТРАДИЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ..... 39

Любомир Губицький, Ганна Мельник

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. 53

Ігор Кривошея, Юрій Стецик

МОНАСТИРСЬКА СПІЛЬНОТА УМАНСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ
(1810 – 1815 рр.): ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД, БІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД..... 59

Ігорь Гирич

ЯЗЫК, НАЦИОНАЛЬНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ:
УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ XIX – НАЧАЛА XX вв. В ПОИСКАХ ПУТИ РАЗВИТИЯ 69

Дмитро Гринь

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ 1920–30-х РОКІВ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА 94

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Геннадій Казаков

БЕЛЬГІЙСЬКЕ ПИТАННЯ В АМЕРИКАНО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИНАХ У РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПЕРІОД НЕЙТРАЛІТЕТУ (1914–1917 рр.) 102

Євгенія Зубенко

З ІСТОРІЇ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЖІНОК ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(«위안부 – УВІАНБУ» В «БУДИНКАХ ВТІХ» ДЛЯ ЯПОНСЬКИХ ВОЯКІВ) 108

Марія Базасва

ОСВІТНІ ПРОГРАМИ В СТРУКТУРІ ДЕРЖАВНОЇ
ПОЛІТИКИ США ЩОДО ВЕТЕРАНІВ (1939–1956 рр.) 114

Андрій Кудряченко

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ФРН: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ..... 124

Юрій Ричка

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ БАСКСЬКОГО ЕТНОНАЦІОНАЛІЗМУ 143

Ольга Моціяка

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПОЛІТИКИ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ І
РОЗВИТКУ (ТУРЕЧЧИНА) ЩОДО КРАЇН БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ, 2002–2020 рр. 149

ІСТОРІЯ ТАБОРОВОЇ ПРЕСИ

Світлана Голоско, Ігор Срібняк

УКРАЇНСЬКІ ТАБОРОВІ ЧАСОПИСИ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ У НІМЕЧЧИНІ ТА АВСТРО-УГОРЩИНІ, 1915-1918 рр. (Історіографія та джерела)..... 155

Яна Мартьянова, Ігор Срібняк, Ганна Хлебїна

МАТЕРІАЛИ ЧАСОПISУ «УКРАЇНСЬКИЙ СКИТАЛЕЦЬ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТАБОРОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ УГА В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1922 р.)..... 161

ЛЮДИНА І СОЦІУМ

Оксана Драч

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ПИРОГОВ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛА КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ..... 167

Віктор Короткий

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ – ІСТОРИК, ВЧЕНИЙ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТ 184

Наталія Цівак

З ЛИСТУВАННЯ БОРИСА ГРІНЧЕНКА З АГАТАНГЕЛОМ КРИМСЬКИМ: «ДУМКИ В ГОЛОС» (1892 р.)..... 187

Ігор Срібняк, Марина Палієнко

«ВІРНИЙ ШЛЯХ ДЛЯ ПРАЦІ...»: КАР'ЄРНІ ЩАБЛІ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО АНТОНА ПУЗИЦЬКОГО У ПЕРІОД ІНТЕРНУВАННЯ АРМІЇ УНР У ПОЛЬЩІ (1921–1922 рр.) 190

Андрій Кузьменко

АРХІТЕКТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. Г. ЗАБОЛОТНОГО У КИЄВІ В 1920–1940-х рр..... 198

Микола Тимошик

«Я НЕМОВ НА ПУСТЕЛІ ОДИН...»: ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА) 214

Віктор Короткий, Артем Соломаха

ЛЕОНІД ГУБЕРСЬКИЙ: УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ВИКЛАДАЧ, ДИПЛОМАТ-МІЖНАРОДНИК, ВЧЕНИЙ-ФІЛОСОФ 234

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Мілана Срібняк

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВО-САНИТАРНІ МІСІЇ В ЄВРОПІ, 1918-1920 рр. (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)..... 237

Grzegorz Skrukwa

«ТАМТА WOJNA...» WOJNA POLSKO-RADZIECKA 1920 r. W LITERATURZE PIĘKNEJ I WSPOMNIENIOWEJ OKRESU PRL – WYBRANE PRZYKŁADY 243

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Вікторія Солошенко

РОЛЬ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УСПІШНОМУ ПОСТУПІ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ..... 257

Тетяна Шершова

КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ..... 264

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Владислава Чайка

МІЖКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 271

Надія Онищенко

ПРО УКРАЇНСЬКУ ДІАСПОРУ – ІЗ ЗАРУБІЖНИХ АРХІВІВ: до виходу в світ двокнижжя професора Миколи Тимошика про національну книгу і пресу на чужині 280

Оксана Драч,

Київський університет імені Бориса Грінченка

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ПИРОГОВ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛА КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Усталена серед науковців стратегія біографічних досліджень передбачає взаємозв'язок трьох пошукових напрямів: гуманізацію біографії, акцент на загальнолюдські моральні категорії щодо особистості героя; міждисциплінарне поле біографічного жанру; орієнтацію на плюралізм у підходах щодо оцінних міркувань. Утім «культурний/культурологічний поворот» у гуманітаристиці в поєднанні з «антропологічним» суттєво розширив сферу взаємовідносин та взаємовпливів дуету «особистість – епоха».¹ Нині дослідники наголошують, що біографічний текст повинен містити елемент художності, інтимного проникнення автора в особистість героя на основі поєднання раціонального та інтуїтивного пізнання; відносини між автором та «героєм» із «суб'єкт-об'єктних» трансформуються в «суб'єкт-суб'єктні».²

¹ Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. Одесса: Бондаренко М. А., 2017. С. 59.

² Хубач В. Биография и автобиография: проблема источника и изложения. Москва: Наука, 1970. 123 с.

Новітня література, присвячена життю і діяльності М. І. Пирогова, досить значна. Серед загального масиву видань виокремлюємо кілька напрямів вивчення дослідника, зумовлених сферами основними його напрацювань. Автори розглядають постать М. І. Пирогова в контексті історії медицини (хірургії та анатомії)³, історії медичної освіти і підготовки лікарів⁴, історії освіти і виховання⁵,

³ Uvarkina, O.V., Bieliaieva, O.M., Skrypnykov, P.M., Lysanets, Y.V., Shylkina, L.M., Khmil, T.A. (2020). The scientific and pedagogical heritage of doctor N.I. Pirogov. *Wiadomości Lekarskie*. 73(7), 1561-1566. DOI: 10.36740/WLek202007145.

⁴ Ничкало Н. Микола Іванович Пирогов видатний вчений – лікар і педагог. In the direction to Catholic pedagogy. 2008. № 1. С. 267-280. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711204> (дата звернення: 14.08.2021).

⁵ Білявський О. І., Холодкова О. Л. Микола Іванович Пирогов в Одесі. Інтегративна антропологія. 2009. № 3. С. 57-63; Гамалія В. Освітня та педагогічна діяльність М. І. Пирогова в Україні (до 200-річчя з дня народження). *Наука та наукознавство*. 2010. № 2. С. 127-128; Міхно О. Діяльність Миколи Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу (до 200-річчя від дня народження). *Шлях освіти*. 2010. № 4. С. 32-37.

історії педагогічної думки¹. Зазвичай їхні твердження акцентують на новаторських пошуках Пирогова в медицині, педагогіці та організації освіти, репрезентують ученого як «просвітника нового типу», будителя громадської думки епохи Великих реформ. Разом із тим авторам не завжди вдається відійти від сумарної описовості діянь і здобутків М.І.Пирогова, глибинно зануритися в спонукальні мотиви і чинники, аксіологію власних рішень, осмислити його авторитетність і водночас незручність у тогочасній суспільній системі. Окремі дослідники декларують наміри «олюднити» вивчення персоналії видатного медика і педагога, звертаються до вивчення його особових джерел. Утім констатація загальної антропоцентричної стратегії науковців, на жаль, не корелюється з належною ґрунтовністю розроблення емпіричного матеріалу й аналітичністю прикінцевих висновків щодо особи Пирогова.² У цьому контексті відзначимо реалізовану авторкою спробу студіювання одного з векторів діяльності видатного діяча XIX ст. М. І. Пирогова, зокрема його досвід освітнього адміністратора – попечителя Київського навчального округу крізь призму соціокультурних і психоісторичних студій.³

Задекларований темою розділу намір осмислити / реконструювати персоналію видатного лікаря-хірурга, вченого-анатома, природодослідника-експериментатора і педагога-новатора М. І. Пирогова крізь призму історичної антропології спонукає до заглиблення в контекст

його епохи задля розуміння / пояснення умов, чинників і мотивів формування власного «Я». Зауважимо щодо обмеженості хронології розгляду особистості Миколи Пирогова від народження (1810) до завершення навчання на медичному факультеті Московського університету (1828). У фокусі дослідницької уваги будуть дитячі і юнацькі роки М. І. Пирогова, проведені під наглядом родини і територіально локалізовані м. Москва. Вважаємо, що саме такий підхід уможливить знаходження причин мотиваційних моделей у ранніх подіях життя нашого героя та їхнє реструктурування в дорослому житті.

Джерельною основою для інтерпретації / розуміння умов і обставин формування особистості М. І. Пирогова будуть його щоденникові записи, зроблені ним наприкінці життя, де наявні значні фрагменти власних спогадів про родину, дитячі та юнацькі роки, освітні етапи.⁴ Зрозуміло, що в уважного читача цих рядків постає питання: чому нас цікавить передусім саме дитинство Пирогова? Спробуємо пояснити такий підхід.

Інтимізація внутрішнього світу індивіда доби Просвітництва декларується усвідомленням своєї відособленості і самотності, виходячи з існування його внутрішнього «Я». Відтоді формується уявлення про дитинство як про найважливіший період, коли відбувається «закладка фундаменту» такого «Я». Від XIX ст. автобіографічні тексти все більше виокремлюють дитинство, в якому прагнуть віднайти риси майбутньої особистості. У новітню добу, завдяки одкровенням Фрейда, таке уявлення про дитинство стало непорушною істиною для психологів, педагогів, філософів і дбайливих батьків, які прагнуть того, щоб їхня дитина виросла щасливою людиною. Нове ставлення до дитинства стало результатом глибоких, безпрецедентних у європейській історії змін не лише в економічному, соціальному та культурному житті суспільства, а й у його свідомості, зокрема переосмисленні таких фундаментальних понять, як «людина», «особистість», «життя», «смерть».⁵

¹ Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Київ: Либідь, 2006. 421 с.; Бабушкіна Е.М. Педагогические взгляды Н.И. Пирогова: автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.01. Санкт-Петербург, 2007. 20 с.; Бондар Л. С. Науково-педагогічна діяльність М. І. Пирогова. Микола Іванович Пирогов – видатний хірург, педагог і громадський діяч: (до 200- річчя від дня народження): біобібліографічний покажчик / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В.О. Сухомлинського; упоряд.: Пономаренко Л.О., Стельмах Н.А., Пєєва С. П. Київ: Педагогічна думка, 2011. С. 6-9.

² Bielisiaeva, O.M., Skrypnikova, T.P., Lysanets, Y.V., Morokhovets, N. Yu., Slipchenko, L. B., Efendiieva, S. M. (2021) Nikolai Ivanovich Pirogov – amicus humani generis. *Wiadomości Lekarskie*. 74(2), 362-366. DOI:10.36740/WLek202102134

³ Див. дет. Драч О.О. «Докорінна реорганізація...»: попечитель П.І. Пирогов (1858 – 1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу // Київські історичні студії. 2021. 2(13).

⁴ Пирогов Н.И. Вопросы жизни. Дневник старого врача / сост. А.Д. Тюриков. Иваново, 2008. 427 с.

⁵ Зарецкий Ю. Детство в западноевропейских автобиографиях: от Средних веков к Новому времени [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/2/detstvo-v>

Оповідям про дитинство науковці надають особливої уваги для осмислення проблем освіти і виховання дітей у суспільстві, вагомо актуалізованих добою Просвітництва. Власне ідея Просвітництва як провідна для майбутнього процвітання людства, що запанувала серед інтелектуальної еліти XVIII ст., формувала у суспільній свідомості відповідне ставлення до освіти. Педагогічні проєкти і твори про виховання набувають значної популярності і поширення серед культурної публіки, що корелюється із загальними засадами тогочасної освітньої політики європейських монархів. Таким була загальна духовна атмосфера в Європі і Російській імперії на час появи на світ М. І. Пирогова.

1. ДИТЯЧІ РОКИ

Майбутній відомий лікар-хірург і педагог народився 13 (25) листопада 1810 р. у Москві й був тринадцятою дитиною.

Дитинство, або період молодшого дитинства, який завершується між 5 – 7 роками, зазвичай згадують як найщасливіший, безтурботний час життя. Вважали, що в цьому віці дитина – істота нерозумна і безгрішна, їй усе дозволяли та пестили. Опікувалися чадами переважно жінки: матері, бабусі, сестри, няньки чи гувернантки. Їхня любов і ласки, частування ласощами, «потурання» вихованцям в усьому лишаються солодкими спогадами для останніх на все життя і водночас у літературі піддаються критиці як «непедагогічні». Бажання знову «із задоволенням» пригадати ранні роки життя, «невинні» та «дорогоцінні», окреслюють ставлення до дитинства як до певної золотої пори, про що зазначають дослідники антропології дитинства XVIII – XIX ст.¹ Подібний сценарій дитинства відображено в автобіографічних матеріалах М. І. Пирогова.

Дитячі роки маленького Миколи минали в колі люблячої сім'ї у власному будинку в Москві. Перші спогади, що назавжди врізалися в

zapadnoevropejskih-avtobiografijah-ot-srednih-vekov-k-novomu-vremeni.html#_ftn31

¹ Кошелева О.Е. «Свое детство» в Древней Руси и в России эпохи Просвещения (XVI – XVIII вв.). М.: Изд-во УРАО, 2000. С. 22.

пам'ять хлоп'яти і пронесені скрізь усе життя, розкривають атмосферу добробуту родини і турботи про нащадків: білячка ковдрочка; улюблена кішка Машка, без якої він не засинав; білі троянди вранці біля дитячого ліжечка, завчасно принесені нянькою.²

Батько, Іван Іванович Пирогов, служив скарбником в московському провіантському депо і мав чин майора. Чин і авторитет умілого рахівника, якому довіряли вести приватні справи, давали отцю гарний дохід, отже і можливість вести панське життя. Родина мала ошатний будинок із доглянутим садом і квітником, власний екіпаж, полюбляла гостинність.

І. І. Пирогов був відмінний сім'янин, вони з дружиною гаряче любили нащадків. Батьки народили чотирнадцять дітей, з яких до дорослого віку дожили двоє синів і троє доньок³. Микола був наймолодшим, оскільки остання дитина померла незабаром після народження. Маленьким хлопчиком він пристрасно любив матір, милувався нею, вважаючи красунею, із жаром цілував її тонкі руки, якими вона плела панчохи для них. Сестри були набагато старші за нього і ставилися до меншого брата також з великою любов'ю. Старший брат був на службі, середній, трьома-чотирма роками старший за Миколу, жив з ним у згоді.

«Дитинство моє до 13–14 років лишило найприємніші спогади; було веселе і привільне»⁴. За його власним описом, він був жвавий і тямущий хлопчик, не великий пустун, оскільки не пам'ятав серйозних покарань за витівки. Узагалі, ні вдома, ні в школі не був жодного разу битий.

На все життя Микола Іванович зберіг прихильність до своєї старої няньки, прикметної для нього особи. Солдатська вдова з кріпаків, замолоду втративши чоловіка, була найнята в їхній сім'ю і понад 30 років лишалася домашньою людиною: горювала і раділа разом із своєю новою родиною. Сутність цієї жінки була просякнута любов'ю до дітей, нею винячених. Виховна метода няньки нащадків розкриває віковічні народно-педагогічні

² Пирогов Н.И. Вопросы жизни. Дневник старого врача / сост. А.Д. Тюриков. Иваново, 2008. С. 90.

³ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 92.

⁴ Там само.

традиції, освячені православ'ям. Жодного лайливого слова, тільки пестливо та ласкаво зупиняла вона дитячу впертість і пустощі. Мораль дитячої доглядачки була найпростіша і зворушлива, оскільки виходила з люблячої душі. «Бог не велить так робити, не роби цього, грішно!» – і нічого зайвого.¹

Початково Микола освоював навчальні ази самотужки, під наглядом матері і сестер. Такий спосіб навчання вельми імпонував молодшому улюбленцю. Він легко, майже граючись, навчився читати, опісля того читання дитячих книг було для хлопчика справжньою насолодою. На схилі літ згадував Микола Іванович з яким захопленням у дитинстві чекав на книги від батька в подарунок. Усі читанки допитливий син перечитував кілька разів, із великим задоволенням, ніби лакітки. Утім, найбільше враження на нього справила подарована батьком на новий рік книжка «Дитяче читання» М.М.Карамзіна, котру сивочолий Пирогов визнав кращим у житті дарунком². Значущий вплив дитячої літератури на розвиток уяви Миколи підтверджує міцна фіксація в пам'яті зображень тварин, рослин і різних національних типів із прочитаних книг, художні образи яких ствердилися на все життя. Загалом потяг до читання, формований у дитячому віці, компенсував недоліки освіти, а знання іноземних мов уможливило долучення вихованців(-ок) до надбань європейської літератури.

Охота до знання виявилася вже в молодшому віці: близько шести років Микола самостійно оволодів російською абеткою. Полегшувала справу хлопчику актуальна на той час її форма наочності мілітарної тематики: букви в алфавітному порядку були зображені на картах, кожна з яких представляла карикатури на переможеним Наполеоном і французькою армією. Такий неординарний спосіб самоосвоєння грамоти розвинув у хлопця схильність до посміху і властивість примічати в людях кумедний бік, а також сформував шану до батьківщини разом із гидливістю до національного вихвалання і шовінізму. Навчаючись на чужині, із 17 до 30 років, М. І. Пирогов не втратив любові до

рідної держави, що, за його зізнанням, легко було можливим, адже «жилося тоді на батьківщині не дуже весело і не так вільно, якби хотілося в 20 років»³.

Вихований у побожній сім'ї, де батько і мати проводили години за молитвами, читаючи по Требнику, Псалтирю, Часослову визначені молитви, псалми, акафісти і канони, не пропускаючи утрени, всеношні й обідні в святкові дні, своїх нащадків так само з малечку привчали строго слідувати православній традиції. У поважному віці Микола Іванович пам'ятав, як його в малого напівсонного, заспаного, одягали і водили до заутрені; постів в родині дотримувалися суворо, а святвечори, Чистий понеділок і Велика П'ятниця були днями, в які навіть подумати про що-небудь не дуже пісне вважали гріхом.⁴ Пирогови слідувала усталеним релігійним традиціям, що включало й особисте відвідання православних святинь, задля чого вони з нащадками їздили до Троїце-Сергієвої лаври.

Вправляючись щодня в читанні Часослова, Микола знав напам'ять багато молитов і псалмів, не замислюючись над їхнім змістом. Заучування дітьми малозрозумілих їм текстів церковнослов'янською, латиною практикували здавна. Така навчальна метода базувалася на високій здатності малечі до запам'ятовування, осмислення ж завчених текстів відбувалося протягом дорослішання. Дитина мала розуміти лише, що в тексті є сакральний зміст, котрий з часом їй відкриється. Як окреслюють дослідники дитинства, система опанування незрозумілих текстів була тяжкою для малечі загалом, якщо ж таке навчання дорослі супроводжували покараннями, то це був перший травмуючий особистий досвід, що затьмарював образ щасливого дитинства та в'їдався в мозок назавжди.⁵ У родині Пирогових панував дух Никонівського старообрядництва, за яким слова молитов і Євангелія, почуті в церкві, самі по собі були святими і сповненими благодаті Святого Духа; великим гріхом вважали їх переклад чи заміни іншими. Під час навчання в пансіоні Микола заучував

¹ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 166.

² Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 94.

³ Пирогов Н. И. Вопросы жизни... С. 91.

⁴ Пирогов Н. И. Вопросы жизни... С. 122.

⁵ Кошелева О. Е. «Свое детство»... С. 33.

напам'ять заповіді, символ віри, «Отче наш», катехізис, водночас коментарі законотворителя до релігійних текстів сприймав як несуттєві.

Загалом релігійні переконання М.І. Пирогова пройшли кілька етапів, кожен з яких відповідав певним віковим періодам, зумовленим моральними і життєвими трансформаціями. Прикметно, що до чотирнадцяти років (до вступу в університет) юнак взагалі не чув нічого вільнодумного.

Дозвілля хлопчика минало між іграми в саду в кеглі, в гачки і кільця, спостереженням за квітцями. Полюбляв Микола збирати і сушити квіти, розглядати зображення тварин і рослин, а також малюнки історичного змісту, особливо з війни 1812 року, що були тоді на часі. Синівські інтереси та зацікавлення формувало і коло знайомих родини Пирогових. Серед них був А.М. Клаус – знаний у Москві віспар і оригінальна особистість. Найбільше хлопця цікавив маленький мікроскоп, що завжди був у кишені щепія. Останній відкривав чорну скриньку, виймав крихітний, блискучий інструмент, брав пелюстку кімнатної рослини, відділяв голкою і клав на скельце. Вищезазначена процедура, в якій все відбувалося тихо, чинно, акуратно, у візії допитливого Миколи асоціювалася зі священнодійством. Із завмиранням серця юний глядач спостерігав за маніпуляціями А.М. Клауса, чекаючи від нього запрошення поглянути в мікроскоп.

З підліткових ігор і забав Пирогова виокремлюються дві головні, тематика яких накреслена дитинством. Одна з них – гра у війну – стала для Миколи улюбленою в школі, серед однолітків. Він згадував оплески і похвалу старших учнів за його хоробрість. Друга забава Миколи, яку в родині Пирогових називали «грою в лікаря», по суті визначила майбутнє її головного учасника.¹ Враження від щасливого виліковування його брата так запало в душу Миколі, що він почав моделювати поведінку і маніпуляції лікаря на домашніх. Часте повторення гри і задоволення її глядачів – членів родини – стало дієвою мотивацією для підлітка щодо вдосконалення своєї ролі доктора, коли останній не лише оглядав хворих, а й ставив діагноз, виписував за сто-

¹ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 110.

лом рецепти і пояснював, як слід приймати ліки. Ефектний триумф головного актора домашнього дійства в ролі лікаря розвинув у виконавця – Миколи Пирогова глибоку повагу до медицини, а згодом – до науки.

Утім «золота доба» дитинства зазвичай завершувалася з початком серйозного навчання і виховання, коли хлопчики переходили під владу і піклування чоловіків – батька чи родичів чоловічої статі, вчителів і дядьків. З жіночих покоїв дитину переселяли до чоловічих. Відтоді хлопчаків починали суворо карати, повністю підпорядковуючи волі вихователів.² Безперечно такий різкий перехід з одного стану в другий досить болісно сприймали нащадки. Разом із тим в автобіографічних матеріалах Пирогова відсутні будь-які згадки про трансформацію ставлення до нього з початком «чоловічого» виховання, коли материнські «пестощі» мала заступити батьківська суворість.

Освіта стала престижною цінністю у суспільстві доби Просвітництва. Малоосвічені особи опинялися на становищі другорядних, з огляду на що не навчати панську дитину було неможливо. Водночас специфіка освітнього середовища Російської імперської початку XIX ст. зумовлена відсутністю вчителів-професіоналів і незначною кількістю навчальних закладів, що створювало батькам чималі труднощі при вирішенні питань освіти їхніх нащадків. Родителі докладали багато особистих зусиль і коштів, котрі вишукували навіть у складному фінансовому становищі, оскільки освітня підготовка дітей стала обов'язковим атрибутом високого суспільного становища і культурного товариства.

За таких загальних умов суттєвим полегшенням для Пирогових при вирішенні завдань навчально-професійної підготовки нащадків було проживання в Москві, де з 1755 р. функціонував перший університет держави, що став осередком просвітництва нового типу, навколо якого відбувалося формування прозахідного освітньо-виховного середовища та його інституцій.

Прийняття рішення про навчання нащадка під керівництвом учителів ставало визначальним для його подальшої долі. Пирогови обмірковували думку про освітню підготовку

² Кошелева О.Е. «Свое детство»... С. 40.

найменшого сина на його дев'ятому році за- для чого запросили приватного вчителя, за- няття з яким включали освоєння російської мови. За півстоліття Пирогов вельми позитивно оцінив таке батьківське рішення, ухвалене в умовах тотального захоплення російських елітарних груп усім іноземним, насамперед у столицях – Санкт-Петербурзі і Москві (саме в останній він народився і навчався).¹ Під керівництвом свого першого домашнього вчителя, студента університету, Микола оволодів основами російської граматики, красномовства, азами латини. Другим педагогом-репетитором був студент Московської медико-хірургічної академії, котрий поглибив знання учня з латинської мови. Не обійшлося і без учителя французької мови, оволодіння якою з дитинства ставало перепусткою до світського товариства того часу.

ГраMATика латинської і французької мови не викликали особливого інтересу в учня Пирогова. Водночас розбір частин мови з російської граматики був цікавим, і Микола просиджував над ним охоче цілі години. Безперечно, на думку колишнього вихованця, головну роль відіграла особистість педагогів, оскільки свого вчителя російської мови (студента на підробітках) він згадував і на схилі літ, а інших забув.

До дванадцяти років в умовах домашньої підготовки Микола освоював переважно лише те, що було для нього цікавим. Спеціально формуванню уважливості хлопчика не приділили належної уваги, що через роки Пирогов визнав суттєвою прогалиною власної початкової освіти. До того ж у подальших освітніх інституціях – пансіоні й університеті на розвиток цієї здатності також не зважали. Наслідком стала ситуація, що від природи допитливий і схильний до праці учень багато в чому лишився невігласом і не набув знань, які згодом виявилися вкрай необхідні.² Критичний підхід Пирогова до здобутої ним домашньої освіти зумовив його системну рефлексію щодо напрямів удосконалення навчально-виховних інституцій різного рівня – від родини до університету, а також сформульовані продуктивні педагогічні настанови, більшість з яких актуальні донині.

¹ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 105.

² Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 108.

2. У ПРИВАТНОМУ ПАНСІОНІ

Освітня підготовка більшості нащадків привілейованих станів і заможних прошарків на межі XVIII – XIX ст. обмежувалася курсом занять під керівництвом домашніх учителів. Утім, за бажанням батьків сини поглиблювали освіту в державних закладах чи за кордоном. Від'їзд із дому на навчання знаменував рубіжний етап у житті дитини, що розмежовував безтурботне домашнє дитинство від початку самотнього ходіння по муках пізнання вчених премудростей.

Батькам М. Пирогова, зокрема матері, властиві були гендерно зумовлені уявлення про цілі освіти. Остання вважала освіченість украй необхідною для синів і шкідливою для дочок. Хлопчики мали бути освіченіші за свого батька, дівчатка – навпаки, освітою не повинні були перевершити матір. Патріархатна освітня стратегія родини була втілена в пріоритетному навчанні синів, задля чого батьки не шкодували коштів, на той час уже обмежених. Микола і його брат здобували освіту в приватних школах Москви, що забирало з сім'ї силу грошей.

5 лютого 1822 року Миколу Пирогова віддали до приватного пансіону В.С. Кряжева³, розташованого недалеко від їхнього будинку, гарно назовні йому знайомого. Він був прийнятий до закладу одинадцяти-дванадцяти років, маючи хорошу початкову підготовку: умів читати, писати, рахувати і дещо перекладати з латинської та французької мови. Учень «був жвавий, неледачий і охочий до науки хлопчик»⁴. Він був напівпансіонером: лише обідав у пансіоні, а проживав удома з батьками.

Навчальний заклад мав значний авторитет у Москві, в ньому здобували освіту діти

³ В. С. Кряжев (1771-?) – посідав чільне місце серед тогочасних московських педагогів. Він добре знав англійську, французьку та німецьку мови; 20-річним юнаком брав участь у видавництві часопису В. С. Подшивалова «Читання для смаку, розуму і почуттів» (1791–1793); уклав і видав кілька підручників з іноземних мов, комерційних наук; перекладав книги з природознавства. З 1803 р. служив викладачем, потім директором Московського комерційного училища. У червні 1811 р. Кряжев відкрив у Москві приватний навчальний заклад з метою «надати батькам засоби виховати їхніх нащадків, щоб вони були здатними для державної служби».

⁴ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 110.

родовитих дворян і багатих купців. Приватний пансіон В. С. Кряжева імпував московському товариству ґрунтовною мовною підготовкою, оскільки його засновник не лише особисто навчав вихованців нових мов, зокрема французької, німецької, англійської та італійської, а й видав власні підручники з них. За рік освітніх студій Микола уже досить вільно читав дитячі книжки французькою мовою. Навчання німецької мови йшло більш мляво, утім розумів загальний контекст прочитаного.¹ Утім ази німецької грамоти, здобуті в пансіоні, прислужилися юнаку в подальших наукових студіях у Дерпті.

Спогади Пирогова оживлюють побут і звичаї навчальних закладів, про які почасти маємо уявлення на основі нормативних джерел і відомчої документації. На думку колишнього вихованця, суттєво відставала шкільна підготовка з географії, що гальмувало поширення знань про землю серед молодих поколінь. Утім становище з викладанням географії не покращилося в державі і за тридцять років, у чому Пирогов мав нагоду пересвідчитися, будучи попечителем Одеського навчального округу².

Більш як півстоліття минуло, а М. І. Пирогов гарно пам'ятав свій перший іспит у пансіоні Кряжева. З глибин спогадів виринали його учнівське хвилювання при відповіді на поставлені питання; образ директора гімназії в спеціально приготованому глибокому кріслі, присутнього на іспиті; посмішку і підморгування пансіонного наглядача; доткливі зауваження священика, вчителя Закону Божого, щодо занадто наочного викладу учнем сновидінь фараона.

Докладно описав колишній вихованець і перелік покарань, застосовуваних до порушників дисципліни в пансіоні В.С. Кряжева: палі лінійкою по долонях, утім, у помірній кількості; стояння на колінах; залишення без одного блюда, рідше без усього обіду; замикання («арешт») у класній кімнаті на час перерви, коли решта учнів гуляли та розважалися в саду. Доцільність і оптимальність вживаних

педагогом виховних заходів корелювалася з учнівськими уявленнями про власну провину, тому, як зауважив Пирогов, жодних нарікань на несправедливість або жорстокість у школярів вони не викликали. Принагідно згадав і власні витівки серед однокашників, які скучили чекати на вчителя в аудиторії, а саме стрибання на класному столі, під оплески вдячних глядачів, які сиділи по обидва боки столу. Застуканий на «гарячому» Микола споминав палі лінійкою і стояння на колінах без обіду, як покарання за проступки. На схилі літ, маючи за плечима півстолітній науковий і освітній досвід, Микола Іванович оцінив В.С. Кряжева, як «чудового педагога свого часу». Енергійний, але гуманний; він поров тільки два рази на рік, не більше двох учнів, котрі вирізнялися своєю схильністю до такого роду покарань.³

Критично оцінюючи власну пансіонну підготовку, колишній вихованець зізнався, що так і не зміг оволодіти основами танцювального мистецтва. Зауважимо, що набуття вміння танцювати було обов'язковою складовою підготовки освіченої людини XIX ст. Підтвердженням важливості танцювальної вправності для соціальної реалізації особи, слугує ремарка Пирогова, «дякуючи Богові, це не зашкодило в житті»⁴. Більше того, забави і розваги Микола не розглядав як серйозні справи, чим пояснював власне невміння грати в шахи і карти (за винятком гри в мірошники у студентські роки в сімействі Мойера в Дерпті). Він заприсягнув старшому брату ніколи не братися до карткових ігор, коли той відкрився молодшому, що саме карти згубили його життя. Протягом життя М. І. Пирогов дотримав обіцянки, даної братові.

Утім, спокійне життя родини Пирогових тривало недовго, клопоти слідували один за одним. Після пологів померла старша заміжня сестра, за рік від кору помер син. Старший син щось накоїв на службі, не мав щастя в картах, одружився без дозволу батька. Поглибилися неприємності руйнуванням фінансової стабільності і добробуту сім'ї. Голову родини І. І. Пирогова звинуватили в розтраті коштів через підступність комісонера,

¹ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 114.

² Попечитель Одеського навчального округу (1856-1858) М. І. Пирогов представив до Міністерства народної освіти записку про необхідність відкрити при університетах кафедру географії, оскільки ця наука має «сполучати окремі галузі природознавства і бути основою для вивчення всесвітньої історії та статистики».

³ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 112.

⁴ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 120.

наслідком став опис маєтку з будинком і майна сім'ї для покриття заборгованості до скарбниці. Батько вийшов у відставку, займався приватними справами, але колишня енергія вже не поверталася. Повсякденними реаліями родини стало життя в борг, а в перспективі – бідність.¹

3. НА ШЛЯХУ ДО УНІВЕРСИТЕТУ

Турботливий родител ь добре розумів катастрофічність ситуації, а тому поспішав направити на вірний освітньо-професійний шлях Миколу, який лишився наймолодшим сином. До того ж оплачувати пансіон Кряжева стало не відповідно до їхніх статків. Отець звернувся за порадою до Єфрема Йосиповича Мухіна, авторитетного лікаря, який допоміг видужати одному з синів, котрий сповняв обов'язки декана медичного факультету Московського університету. Чому саме до нього? У візії родини Пирогових служитель Асклепій дійсно був посланцем небес; для Миколи – чарівником, котрий чудесно зцілив брата. Взагалі, як виявить плін подальших життєвих подій, роль Є. Й. Мухіна стала визначальною в житті М. І. Пирогова. Спочатку в останнього пробудилося бажання наслідувати вправного доктора (грати в лікаря з домашніми), потім професор доладно порадив відправити 14-річного сина прямо в університет, по завершенню університетських студій у Москві – запросив вступити до професорського інституту в Дерпті.

Наголосимо, що початково дворянство не поспішало віддавати нащадків до Московського університету, оскільки заклад готував до цивільної, а не військової служби. Здобували освіту в університеті незаможні дворяни, котрим складно було надати дітям хорошу домашню освіту.

Певний час як і в Європі доби Середньовіччя вища освіта не була відокремлена від середньої, і хоча при університеті створювалися гімназії і шляхетний пансіон, але навіть на початку XIX ст. доводилося майже «запро-

шувати» до університету.² Задля більш дієвого наповнення університетів вихованцями на початку XIX ст. держава вжила низки заходів. Зокрема, імператорський указ від 6 серпня 1809 р. чітко визначив, що жоден чиновник не мав права на здобуття чину VIII і V класів без пред'явлення атестата про скінчення університету або свідоцтва про складання спеціального іспиту при закладі. Окрім прагнення до знань університет для різночинців набував привабливості тим, що успішне завершення навчального курсу давало право на особисте дворянство, а після захисту докторської дисертації – спадкове дворянство.

Вік вступників до університету в статуті не було визначено. Загальновідомим є приклад О. С. Грибоєдова, зарахованого до Московського університету в 11-річному віці, що за два роки здобув ступінь кандидата словесності.³ Приміром, І. М. Долгорукий, батько якого мріяв про дипломатичну службу для сина, вступив до Московського університету 13 років. Забезпечила зарахування гарна домашня підготовка і знання латинської мови, якою викладали в закладі. Юному студенту допомагав у навчанні його домашній учитель, а також продовжували навчання окремим предметам удома.⁴

Ранній вік вступників до університету з дворянських дітей обумовлений прагненням батьків гарантувати своїм нащадкам вдале просування по службі згідно з панівною традицією другої половини XVIII ст. щодо формального зарахування дітей дворян на військову і цивільну службу. Нерозмежованість вищої і середньої освіти та нерозвиненість гімназійної мережі сприяли тому, що перевагу надавали університету як вищому навчальному закладу. Лише 29 січня 1820 р. спеціальним розпорядженням Міністерства народної освіти «Про правила допущення до слухання університетських лекцій» було визначено, що «ніхто не має бути прийнятим у студенти молодше 17 років, за винятком

¹ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 121.

² Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Т.1.: Российские университеты и Устав 1804 г. / Пред. В.А. Садовниченко. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С. 131.

³ Там само. С. 271.

⁴ Кошелева О.Е. «Свое детство»... С. 34.

особливо поважних випадків».¹ Тим не менш і після цього вступали до закладу більш ранньому віці. Класичний приклад – М.І. Пирогов, якому на час подання заяви про вступ не виповнилося ще 14 років.

Слідуючи путящій пораді, І.І. Пирогов негайно забрав сина з пансіону і почав готувати до вступу в університет, найнявши за рекомендацією секретаря правління закладу студента медицини випускного курсу. На цьому грайливе отроцтво з шкільними товаришами для Миколи скінчилося. Він по-дитячому радів підготовці до університету, оскільки сприймав це як етап старшання, що вивищував його над однолітками, в очах яких відтоді проглядав потаємну заздрість до себе. Готувався Микола старанно під наглядом студента-медика, який спеціально проживав у їхній родині. Абитурієнт з насолодою оглядав медичні книжки свого репетитора, зокрема старовинну анатомію з картинками, терапію з рецептами. На схилі літ пам'ятав Микола Іванович, як тріпотіло його серце, коли розбирав принесений студентом каталог університетських лекцій.

Нарешті, настав час вступного іспиту. Батько відвіз сина до Московського університету. Випробування у сприйнятті підлітка символізувало «освітню ініціацію», тому він приміряв на себе роль солдата у вирішальному бою, здолав власні хвилювання і впевнено демонстрував власні знання членам приймальної комісії. Екзамен Микола Пирогов успішно витримав. Прийом до університету його молодшого 14-річного нащадка батько визнав Божим благословенням і вони відразу справили подячний молебень з колінопреклонінням у каплиці Іверської Божої Матері. Потім Пирогови заїхали в кондитерську Педотті, де отець частував новоспеченого студента шоколадом і солодкими пиріжками².

Наголосимо, що недостача вчених, педагогів, лікарів, освічених чиновників, а також прагнення ширше залучити до навчання в університеті дворянську молодь зумовлювало попервах відносно легкість вступних

¹ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Т.1.: Российские университеты и Устав 1804 г. / Пред. В.А. Садовниченко. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С. 272.

² Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 171.

іспитів до закладу. «Питали відоме, відповідали завчене...», – дотепно зауважив про екзамени один із вступників.³ У Миколи Пирогова також було відчуття, що він виказав знання глибокі, ніж від нього чекали члени приймальної комісії.

4. НА МЕДИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ МОСКОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Вищезнаначена подія відбулася у вересні 1824 р. Відтоді для студента медичного факультету Московського університету Миколи Пирогова розпочався новий етап життя.

Студенти в університеті поділялися на «своєкоштных» і «казеннокоштных». Більшість студентів у закладі були на власному утриманні («кошті»), у тому числі і М.І. Пирогов. Матрикул⁴ йому видали без жодних церемоній. Щодення університетського студента складалося із відвідування лекцій.

За вихованцями університету наглядав інспектор, якого обирали з поміж ординарних професорів, а з магістрів і кандидатів (переважно юридичного факультету) – його помічників. За студентства Пирогова інспектором студентів і деканом медичного факультету був професор В.М. Котельницький, який викладав фармакологію та суміжні науки. Інспектор та помічники наглядали за розпорядком освітнього процесу в закладі, поведінням і побутом студентів, у тому числі і під час їхнього перебування «поза класами», складали щомісячні відомості про їхню успішність і поведінку, про всі проступки вихованців мали негайно повідомляти ректора.⁵ Усі провини, занесені в спеціальну книгу, обговорювали на Правлінні, котре вирішувало питання

³ Жихарев С.П. Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). Москва: Современник, 1979. С. 55.

⁴ У Російській імперії матрикул – свідоцтво про зарахування до університету, яке було також заліковою книжкою, іноді перепусткою до закладу.

⁵ Док. № 6. Уставы Императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов 5 ноября 1804 г. // Российское законодательство об образовании XIX — начала XX века: сб. документов: в 3 т. / ред.-сост. , ст., коммент. Э. Д. Днепров. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. Т. I. С.78, 85.

студентського життя, а потім – на університетській Раді, що була вищою формою університетського суду. Таким чином, формально колегіальний принцип домінував над одноосібним, хоча фактично чимало питань ректор вирішував самостійно.

У тогочасних реаліях нагляд інспектора були підпорядковані казеннокошті студенти, а своскошті підлягали безпосередньо ректору. За оцінками М.І. Пирогова, навіть коли ліберальні настрої епохи слабшали, особливих утисків з боку інспекторів студенти не зазнавали, оскільки ті гарно знали студентський побут, бо самі перш були спудеями.¹

На лекціях ставлення наставників до студентів, за окресленням Пирогова, було патріархальним; багато професорів місцевого походження як-то: Мудров, Котельницький, Сандунов зверталися на «ти», Мудров – із додатком: «ти, душа». Під час занять вживали патріархальні гостроти над окремими особами чи аудиторією. Приміром, Мудров на лекції про нервову психічну хворобу вчителів і професорів, що виявлялася в непоборному страху при вході в аудиторію, зауважив своїм слухачам: «А чого б вас боялися, адже ви барани», і аудиторія нагородила його за цю гостроту загальним веселим сміхом.² Утім взаємовідносини між студентами і професорами закладу обмежувалися винятково лекціями. Тільки з окремими молодими ад'юнктами вони набували більш неформального характеру. Пирогов пригадав, як він нерідко вечорами відвідував молодого хіміка О. Іовського, котрий повернувся з-за кордону. Студента цікавили розповіді про університетську атмосферу і наукове життя Німеччини та і Франції³.

За Статутом 1804 р. медичний факультет (відділення лікарських і медичних наук за документом) становили шість кафедр: 1) анатомії, фізіології і судової медицини; 2) патології, терапії і клініки; 3) «лікарського уречевлення» (фармакології), фармації та медичної термінології; 4) хірургії; 5) повивального мистецтва;

6) ветеринарії.⁴ Структура факультету набула більш розгалуженого вигляду. У штаті медичного факультету передбачили окремого викладача (ад'юнкта) для читання курсу хімії спеціально для медиків. Таким був вищезгаданий О. Іовський, з яким студентом підтримував товариські стосунки Пирогов.

В університетах уперше створювали окреме від медичного факультету відділення фізичних і математичних наук (т.зв. природниче відділення), до якого перемістили кафедру фізики, хімії і природничої історії (дві останні до того часу діяли на медичному факультеті). Вихованці медичного факультету, як згадував Пирогов, відвідували лекції на фізико-математичному відділенні.

При Московському університеті діяли передбачені статутом допоміжні навчальні інституції, зокрема: бібліотека, анатомічний театр, медичні і хірургічні клініки, «інститут повивального мистецтва» (інститут акушерства), хімічна лабораторія, кабінети фізичний, мінералогічний і природничої історії, Ботанічний сад, обсерваторія. Кожну вищезазначену інституцію очолював професор відповідної кафедри медичного і фізико-математичного факультетів, що мало забезпечити поєднання теоретичних лекцій із практичними заняттями студентів.

З часу організації університети Російської імперії розглядали не тільки як наукові та освітні заклади, а й осередки суспільного просвітництва. Університетські аудиторії були відкриті для всіх бажаючих, як студентів, так і сторонніх слухачів. Одночасно із запровадженням Статуту 1804 р. у Московському університеті налагоджено систему публічних лекцій. До речі, про присутність на лекціях «чужаків» – військових, пацієнтів лікарні – і різне ставлення до них професорів прямо зазначає в нотатках про студентство М. І. Пирогов.⁵ Університетська бібліотека обслуговувала не лише членів ученої корпорації – викладачів і студентів, а й усіх охочих до читання. Музей природничої і-

¹ Пирогов Н.И. Из жизни московского студенчества 20-х годов XIX века // Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). Москва: Современник, 1979. С. 87-88.

² Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 274.

³ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 273.

⁴ Док. № 6. Уставы Императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов 5 ноября 1804 г. // Российское законодательство об образовании XIX — начала XX века: сб. документов: в 3 т. / ред.-сост. , ст., коммент. Э. Д. Днепров. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. Т. I. С. 74-75.

⁵ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 267.

торії Московського університету, з часу організації відкритий для публіки, мав бути зразком для решти подібних інституцій. Університетські лікарні і клініки були доступними не лише для професорів і студентів медичного факультету, а й для жителів міста.

Московський університет на початку XIX ст. стає головним центром становлення загальнодержавної університетської мережі.¹ Медичний факультет університету перебував у більш сприятливих умовах, порівняно з іншими факультетами, оскільки готував затребуваних фахівців, у тому числі і військових лікарів.

У роки студентства М. І. Пирогова (1824 – 1828) серед професорів медичного факультету виділялися знані вчені Х. І. Лодер² (анатом), М.Я. Мудров, уже згадуваний Є.Й. Мухін (обидва відомі лікарі-практики), решта більш / менш добросовісно викладали різні галузі медичної науки. Як зауважив колишній вихованець, не всі професори з належним сумлінням виконували навчальні обов'язки і переймалися науково-теоретичним та практичним рівнем власних викладів, мали новітні наочні засоби і бажання їх використання³. Наочність навчання і демонстрації були тільки на лекціях доктора медицини, професора, лейб-медика Х.І. Лодера, який з 1819 р. викладав майбутнім лікарям анатомію.

Х. І. Лодер, якого Александр І спеціальним указом включив до складу Московського університету, перебував на придворній службі, як лейб-медик імператора, тому у вченій корпорації посідав особливе місце. Він не входив до складу професорів медичного факультету й університетська Рада не мала права контролювати педагогічну діяльність Х.І. Лодера, підзвітного лише попечителю Московського навчального округу. Викладав Християн Іванович анатомію

¹ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Том 2: Становление системы университетского образования в России в первые десятилетия XIX века. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С.21.

² Лодер Юстин Християн (на російській службі – Християн Іванович) (1753-1832) – уродженець Остзейського краю, він мав фундаментальну наукову підготовку (скінчив Ризьку гімназію, потім – Геттінгенський університет; служив професором Єнського університету, пізніше університету Галле). З 1806 р. – на російській службі, лейб-медик Александра І.

³ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 265.

латиною і за власним конспектом.⁴ Саме Лодер створив при Московському університеті анатомічний музей – на той час найкращий у Європі. У 1821 р. Х. І. Лодер виголосив промову «Про користь анатомії і найкращий спосіб її освоєння», де підкреслив, що «викладач анатомії повинен докласти усіх зусиль, щоб ...не лише пояснити на словах складові людини, але і демонструвати ці частини тіла учням».⁵ На лекції Х. І. Лодера сходилися очі слухачі з усіх факультетів закладу. Утім виклади знаного анатома не всі добре розуміли, приміром вихованці гімназій, через неналежну на той час підготовку з латинської мови.⁶ Вищенаведений відгук вдячного студента М. І. Пирогова свідчить про те, що професор Лодер послідовно дотримувався проголошених ним наукових і дидактичних принципів підготовки фахівців медицини в Московському університеті.

Водночас при опануванні анатомії від студентів-медиків не вимагали обов'язкового досвіду на трупах. За час університетських студій, Пирогов жодного разу не брався до трупів у препарувальні: не розібрав ні одного мерця, не відпрепарував жодного мускула і задовольнявся лише спогляданням уже приготованого і виставленого після лекцій Лодера. На той час студент не мав потреби пізнати що-небудь з власного досвіду, наочно, був цілком задоволеним навчанням із книг, зошитів, лекцій.⁷

До метрів медичного факультету Московського університету належав доктор медицини і хірургії Є.Й. Мухін⁸, який був одним із

⁴ Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России. Том 2: Становление системы университетского образования в России в первые десятилетия XIX века. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С.188.

⁵ Там само. С. 645.

⁶ Толстой М. В. Воспоминания // Русский архив. 1881. № 2. С. 49.

⁷ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 269.

⁸ Мухін Є. Й. (1766-1850) – випускник Харківського колегіуму та Єлисаветградської медико-хірургічної школи, один із найкращих лікарів-практиків свого часу. Безпосередній медичний досвід набув під час російсько-турецької війни, покликаний особисто Г.О. Потьомкіним у 1788 р. Лікарював у шпиталі, так і на бойовищі, зокрема під Очаковом. У подальшому здобув ступінь доктора медицини, служив професором Московської медико-хірургічної академії і Московського університету.

засновників анатомо-фізіологічного напрямку медицини Російської імперії, вчення про провідну роль головного мозку у всіх процесах організму (як здорового, так і хворого). Вагомими були досягнення науковця в розробленні російської анатомічної термінології, запровадженні при викладанні анатомії і судової медицини практикування студентів на трупах, започаткуванні спеціальних патологоанатомічних методів. Він заклав основи російської травматології; розробив оригінальні методи вставлення звихів, лікування переломів та іммобілізації кінцівок. Чимало прислужився професор до поширення медичних праць зарубіжних науковців. Зокрема, фізіологію в Московському університеті студіювали за видрукованою латиномовною працею М. Ленгоссека з додатками і коментарями Є. Й. Мухіна, перекладача й упорядника.¹

Лекції Є. Й. Мухіна, які Пирогов сумлінно відвідував протягом чотирьох років навчання, запам'яталися студенту складністю відтворення про що саме йшлося на занятті. Утім, таку ситуацію слухач пояснював власним нецтвом і слабкою підготовкою.² Мухін, сповнюючи обов'язки професора, прочитував фізіологію від дошки до дошки. Єдиним винятком із викладів була тематика про статеві жіночі органи, котра зазвичай випадала на Великий піст, тому лектор її постійно відкладав.

Не таким совісним і пунктуальним при навчанні фахової дисципліни, за визначенням М. І. Пирогова, був М. Я. Мудров, фундатор російської терапії, один із засновників школи клініцистів, директор університетської клініки, організатор Медичного інституту і багатолітній декан медичного факультету. Читав він лекції на галай-балай, марнував чимало часу на різні відступи, які спадали йому на думку, концентрував увагу тільки на новому вченні про гарячки³. Утім, допитливий студент убачав чимало користі від постійного товчмачення професором доцільності вчитися патологічній анатомії, розтину трупів, загальній анатомії Біша, оскільки в такий спосіб нав'яз

бажання пізнати невідомі для нього явища. М. Я. Мудров закликав майбутніх лікарів до постійного вдосконалення своєї кваліфікації, наголошуючи, що «в лікарюванні нема лікарів, які скінчили свою науку», підкреслював необхідність постійної практики вченого-медика.

На думку історіографа закладу С. П. Шевирьова, «Мудров прагнув втілити у студентах ідеал Гіппократового лікаря, вивищений християнством: моральний вплив його на учнів був величезний ...».⁴ Як зауважив Пирогов, чимало годин при підготовці студентів-медиків виділяли на виклади про чесноти лікаря і тлумачення притчі Гіппократа. Мудров звертав особливу увагу на моральність лікаря, головним завданням якого вважав «любов до ближнього» і закликав своїх слухачів «передусім навчитися лікувати жебраків», оскільки «ви будете бідними лікарями, якщо знатимете лише медицину багатих». Саме Мудров першим у державі запровадив методіку наукового опитування пацієнтів і складання історії хвороби. Постійно наголошував майбутнім медикам, що головним завданням лікаря є «попередження хвороби і комплексне збереження здоров'я», рекомендував проведення різних лікувально-профілактичних і санітарно-гігієнічних заходів.⁵

М. Я. Мудров домогся значного розширення клінічної практики в системі викладання медичних наук. Як зазначають сучасні дослідники, він став першим професором Московського університету, який не лише усвідомив необхідність, але й гарно знав, як потрібно проводити клінічні виклади. Завдяки діяльності Мудрова на кінець 1820-х років XIX ст. становлення клінічного викладання в Московському університеті завершилося; методично воно було впроваджено в повному обсязі, його доцільність і пріоритет визнано всіма, воно стало провідною педагогічною доктриною медичного факультету, подальший розвиток

¹ Lenhossek M. Institutiones physiologiae organismi humani / пер. Е. О. Мухіна. Москва, 1823-1824.

² Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 271.

³ Там само.

⁴ Шевырев С. П. История Московского университета, написанная к столетнему его юбилею: 1755-1855. Москва: Унив. тип., 1855. С. 452.

⁵ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Том 2: Становление системы университетского образования в России в первые десятилетия XIX века. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С.181.

медичної освіти відбувався в напрямі розширення масштабів і змісту клінічної підготовки.¹

Способи викладання навчальних дисциплін других професорів факультету на схилі літ також аналізував колишній вихованець М. І. Пирогов. Приміром, професор хімії медичного факультету П. І. Страхов виклади про термометри супроводжував кресленнями крейдою на дошці, а не демонстрацією приладу наживо. При вивченні оксигенів він доповнював лекційні пояснення знайомим кресленням чи посиланням на французькі книги з малюнками, водночас сам препарат студентам не представляв. Як зауважив Пирогов, такий спосіб навчання панував протягом усього курсу підготовки: «жодного хімічного препарату в натурі; вся демонстрація включала креслення на дошці». Пощастило студенту лише на останньому році, коли до університету запросили професора Р.Г. Геймана («молодого, живого і практичного єврея»), на його заняттях він уперше побачив оксиген та гідроген². Утім, винятково теоретичний підхід (за книгами, без дослідів) до викладання хімії був притаманний і решті факультетів Московського університету 1820-х років. Пирогов, який відвідував лекції на фізико-математичному відділенні, констатував, що професор Ф.Ф. Рейсс читав хімію за своїми зошитами, що в реаліях було «вченням про світовий ефір до того ж латиною».

Водночас, як зауважили дослідники, не будучи відомими вченими та видатними педагогами, викладачі медичного факультету наслідували університетські традиції прихильного ставлення до слухачів. Порівняно з рештою факультетів термін служби професорів медичного відділення на кафедрі довший, свідченням чого є набуття багатьма з них звання «заслужений професор».³

За Статутом 1804 р. повний курс навчання в університеті становив три роки, на ме-

¹ Сточик А. М., Пальцев М. А., Затравкин С. Н. Медицинский факультет Московского университета в реформах просвещения первой трети XIX века. Москва, 1998. С. 169., 184-188.

² Пирогов Н. И. Вопросы жизни... С. 270.

³ Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России. Том 2: Становление системы университетского образования в России в первые десятилетия XIX века. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С.192.

дичному факультеті – чотири роки. Для переведення з одного курсу на другий студенти мали складати спеціальні іспити. Також брали до уваги відгуки викладачів про старання і здібності студентів, їхню поведінку. Випускники університету отримували диплом, де зазначали період підготовки, оцінки професорів, які навчали, поведінку особи, а також чини відповідно до Табелю про ранги.

Для студентів-медиків було встановлено спеціальний порядок отримання свідоцтва університету. Випускники, залежно від успішності навчання, здобували кваліфікацію лікарів 1 – 3-го класів. Присвоєнню звання лікаря передувала медична практика. За звичай казеннокошті студенти медичного факультету після складання випускних іспитів проходили практику у військовому шпиталі, а своєкошті – за вибором, у міських лікарнях. Лише після набуття практикантами позитивних відгуків від головних лікарів медичних установ, їм затверджували кваліфікацію лікаря.⁴ При цьому, як зазначають дослідники університетської освіти, майбутні лікарі після практики за присутності професорів медичного факультету робили анатомічно-фізіологічну демонстрацію і хірургічну операцію.⁵

Медичний факультет Московського університету мав постійно укомплектований штат викладачів, заняття були обладнані необхідними приборами і засобами. Протягом початку XIX ст. факультет переріс у систему різнопрофільних закладів, клінік і лікарень, що підсумувало створення 1819 р. Медичного інституту. Утім потреби життя випереджали наявні можливості факультету: кількість університетських клінік не відповідала чисельному зростанню студентів-медиків. Бракувало допоміжного персоналу для проведення практичних занять із хірургії і патологічної анатомії.

Задля вдосконалення клінічної підготовки студентів за ініціативи професорів медичного факультету з 1822 р. організовано

⁴ Назимов М. Л. В провинции и в Москве с 1812 по 1828 год. Из воспоминаний старожила // Русский вестник. 1876. № 2. С. 127-128.

⁵ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Т. 1.: Российские университеты и Устав 1804 г. / Пред. В. А. Садовниченко. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С. 131. С. 278.

обов'язкове тримісячне стажування в міських лікарнях та госпіталах, без проходження якого випускникам не видавали свідоцтва лікаря. Такий захід став першим кроком у напрямі впровадження в освітній процес ідеї етапності клінічного викладання.¹ Наведемо опис практичних занять у клініці на VI курсі, представлений колишнім вихованцем медичного факультету М. В. Толстим. Тоді це була «мала, тісна кімната, в якій проводили ...практику з терапії і хірургії, і ще дві невеликі кімнати були відведені для акушерського інституту. Мало-кому зі студентів протягом навчального року припадало двоє хворих... В акушерському інституті небагато-хто отримував під свій нагляд породіллю».² Фактично, практичний досвід студенти-медики набували вже після випускних іспитів і отримання ступеня лікаря 1-го класу, коли працювали в міському шпиталі і лікарювали пацієнтів (переважно малозаможних) під наглядом головного медика установи.

Утім, за твердженням колишнього вихованця М. І. Пирогова, практичне освоєння засад лікарського фаху, зокрема вправляння в операціях над трупами, під час його студентства навіть не згадували. Щодо оперування живих людей, то під час навчання майбутній медик кілька разів спостерігав літотомію в дітей і бачив ампутовану гомілку. Власне лікарський іспит його студентства передбачав вербальний чи письмовий опис певної операції латинською мовою. «Так я скінчив курс; не зробив ні операції, у тому числі кровопускання і виривання зуба, і не тільки живому, ані на трупі не спробував і не бачив хірургічного втручання».³

Пояснити такий спосіб підготовки лікарів – теоретично-книжковий – можна давньою університетською традицією схоластичного навчання, сприйняття хірургії як ремесла, не гідного до викладання в університетах Заходу, а також підозрілістю впливових місцевих

архієреїв до природничих наук, їхньою нетерпимістю до ліберальних просвітницьких ідей, у чому вбачали небезпеку вільнодумства і посягання на основи православної віри і державності⁴. Окрім зазначених ідеологічних причин, безперечно були і більш прагматичні. Для проведення практичних занять на медичному факультеті університету за штатним розписом була передбачена посада прозектора, прирівнюваний за Статутом 1804 р. до ад'юнкта. Однак з часом патологоанатомічні обов'язки і навантаження прозектора розширились, що потребувало чи призначення йому помічника, чи суттєвого збільшення його платні. На цьому ґрунті виникали різні конфлікти, найбільш показовим з яких є справа «Про доцільність посади прозектора при університеті».⁵ Тому дійсне практикування студентів-медиків в анатомічному театрі доби Пирогова почасти лишалося відкритим питанням.

5. ПОБУТОВІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННЯ СТУДЕНТА

Важливою складовою навчально-виховної підготовки в університеті в усі часи лишається організація побуту студентів. Розглянемо обставини студентського повсякдення своєкоштного слухача М. І. Пирогова. Безперечно ситуацією полегшувало його становище уродженця Москви і проживання з родиною, яка всіляко підтримувала сина під час університетських студій. Водночас шлях до освітнього закладу був неблизьким – з годину пішки, тому Микола лишався на час обіду у свого колишнього репетитора, студента-медика і тільки о 16 – 17 годині їхав додому візником. Його репетитор був казеннокоштным

¹ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Том 2: Становление системы университетского образования в России в первые десятилетия XIX века. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С.193.

² Толстой М.В. Воспоминания // Русский архив. 1881. Кн. 1. № 2. С. 78-79.

³ Пирогов Н. И. Вопросы жизни... С. 273.

⁴ Див. детальніше про це: Драч О. О., Борисенко Н. М. Історія медицини і фармації (від найдавніших часів до середини XVII ст.). Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2018. С. 119-120; Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Том 2: Становление системы университетского образования в России в первые десятилетия XIX века. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. С. 550-551.

⁵ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Т. 2. Становление системы университетского образования в России в первые десятилетия. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 2002. С. 647.

студентом і мешкав разом з п'ятьма товаришами в корпусі інтернату (гуртожитку) для казеннокоштных вихованців університету. Їхню кімнату (10 номер) Микола відвідував щодня, кілька років підряд.

Після раптової смерті батька, матір із доньками і студентом-сином мали залишити будинок з усіма пожитками на вимогу кредиторів. У скрутну для них хвилину підтримку надав далекий родич А. Ф. Назар'єв, котрий служив засідателем московського суду, запропонувавши переїхати до нього. Він із сімейством, де було троє доньок, проживав у власному маленькому будиночку, мезонін та горище якого люб'язно і безоплатно надали Пироговим.¹

Життя Миколи Пирогова пішло усталеним розпорядком. Коштів на візника у студента уже не було. Двічі на день ходив пішки до університету, що забирало більше 2 годин. Благо, що клініка і лекції у вихованців медичного факультету були не щодня, а лише тричі на тиждень. Додатковим випробуванням для подорожнього ставала осіння погода, коли він чвалав за наукою в темряві грязивом. Коли Микола заходив до суду, де служив дядько, останній частував його чаєм в найближчому трактирі і їхали візником додому. Одного разу, про що Пирогов ніколи не забував, помітивши у хлопця відсталу підощву, купив йому чоботи.²

За рік Пироговим вдалося певним чином стабілізувати матеріальне становище і вони переїхали в найману квартиру. Для виживання родини без чоловіка-годувальника матір брала пожитківців. Одним із таких був студент фізико-математичного факультету Жемчужников, який винаймав простору кімнату з повним пансіоном (триразове харчування і чай двічі на день) за 300 руб асигнаціями (75 руб сріблом) на рік.³ Попри віддаленість від університету, охайне приміщення і ситне харчування за доступні кошти були переконливим аргументом для їхніх постояльців. На думку М. І. Пирогова, «у той благодатний для незаможних час можна було навчитися, незважаючи на бідність».

Традиційні підробітки учнівської молоді – приватні уроки – для Миколи унеможлиблю-

валися відсутністю часу: шлях до університету і в зворотному напрямі забирав майже чотири години на день. Додавалося також небажання матері, щоб син-студент жив власним коштом, оскільки родинна установка пріоритетності ґрунтовної освіти для синів скеровувала старших на максимальну підтримку молодшого в здобутті фаху. Прикметно, що матір категорично противилася набуттю Миколою статусу стипендіата або казеннокоштного студента. Окрім розхожого стереотипу щодо принизливості прохати допомоги від держави, вірогідно сумний фінал батьківської служилої кар'єри став додатковим чинником такої родинної позиції. «Ти будеш чужий хліб заїдати; допоки є хоч якась можливість, живи на нашому».⁴ Додавалася, на нашу думку, й обставина обов'язковості подальшої служби казеннокоштных випускників медичного факультету, переважно військової, у той час як своскоштни студенти розподілу не підлягали. Страх матері втратити молодшого сина, безперечно, давався взнаки.

Так Пирогови і перебивалися. Одного разу за наполяганням матері Микола вдався до поширеної в тогочасному суспільстві практики вітань із певної нагоди сановних покровителів – генерала Сипягина, колишнього патрона покійного батька, який вдруге одружився. Випадала гарна можливість піднести хліб-сіль на новосілля заступнику родини і принагідно нагадати про себе. Із великим здобним кренделем Пирогов завітав вранці до генерала, привітав і передав хліб-сіль. Подяка від батькового патрона втілилася не лише в люб'язні словесні форми, а й грошовий еквівалент: скарбник видав Миколі 25 руб.

«Як я або, краще, ми злиднювали в Москві під час мого студентства, це для мене лишилося загадкою. Квартира і опалення, правда, були дармовими у дядька (протягом року), а утримання родини? А одяга? Дві сестри, мати і дві служниці і я на додачу. Сестри працювали; продавали якись лишки, але як цього вистачало – не розумію. Деколи, тільки часом, в урочисті свята, надсилали через мене або іншим способом допомогу; пособляв іноді мій хрещений батько, Семен

¹ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 259.

² Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 260.

³ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 264.

⁴ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 264.

Андрійович Лукутин; спомагали деякі старі знайомі»¹.

Ситуацію студентських років М.І.Пирогова полегшувала відсутність оплати за лекції в університеті та обов'язковості форменого одягу вихованців. Як свідчить довідкове видання з історії Московського університету, де хронологічно вивірено наукове і навчальне життя закладу, де-юре плату за навчання в закладі запровадили в 1841 р.² Коли ж запровадили форму для студентів, то сестри пошили брату мундирну куртку з червоним коміром зі старого фрака. Водночас, щоб не виявили недотримання форми, Пирогов сидів на лекціях у шинелі, демонструючи тільки світлі гудзики і обов'язковий за кольором комір мундиру.

Документи про чотирирічне навчання М. І. Пирогова в Московському університеті свідчать, що він був сумлінним студентом, постійно відвідував лекції і практичні заняття в клініках, старанно опрацьовував завдання і мав відмінну успішність. Його юнацька допитливість виявилася також у відвідуванні лекцій других факультетів, зокрема фізико-математичного. Разом із тим не варто ідеалізувати навчальне повсякдення студента-медика, в якому безперечно було всякого. Ось як він згадував свої «фахові» витівки. Побачивши в клініці літотомію, Пирогов, загадавши отроцькі акторські здібності, надумав потішити на свята присутніх юнаків театралізованою демонстрацією такої операції. Реквізитом дійства слугував бичачий міхур, у який він поклав шматок крейди, прив'язав міхур між ніг добровольця з-поміж гостей, запросив його лягти на стіл, розставивши стегна, і, озброєний ножом і якимось домашнім інструментом, вирізав на втіху присутнім шматок крейди з дотриманням правила Цельса: *tuto, cito et jucunde*³.

У 1828 р. у Москві М. І. Пирогов отримав ступінь лікаря, що підсумувала копітку навчальну працю студента. Водночас чимало слухачів медичного факультету залишало університет без диплома, «відсіюючись» під час

¹ Там само.

² Летопись Московского университета: 1755-1979 / Отв. ред. И.А. Федосов. М., 1979. С. 68.

³ Девіз Авла Цельса, римського вченого, лікаря, практичного хірурга часів Тіберія та Нерона (I ст. н. ери) Робити операції: безпечно, швидко і приємно (лат.).

навчання, що значною мірою зумовлювало їхнє складне матеріальне становище. Перед своєкоштным випускником-медиком логічним поставало питання: що робити далі? Вкрай доречною стала пропозиція декана факультету М. Я. Мудрова продовжити медичну освіту за кордоном за урядовим рішенням, на яку Пирогов одразу зголосився.

Що стало мотивом неочікуваної рішучості «домашнього» юнака? Припускаємо, що загальне бажання молоді самостійності, самоствердження і пошук життєвих перспектив. Безперечно, що бідного студента обтяжувала залежність від матері і сестер. Варто зважити також на гендерні параметри тогочасного суспільства: юнак 16–17 років уже мав ставати на власний життєвий шлях, починати службу, створювати сім'ю. Утім, Микола гарно розумів, що здобуття свідоцтва лікаря по завершенню навчання в університеті не гарантувало йому широких перспектив. Родина Пирогових не мала статків, необхідних зв'язків чи сановних покровителів, отже отримати вигідне місце служби йому буде непросто. Водночас, як зазначив сивочолий лікар у щоденнику, молодим випускником він мав невідступне бажання навчатися і навчатися. «Московська наука, незважаючи на відсталість і поверховість, все-таки дещо лишила, що не давало спокою і кликало вперед»⁴.

Лише вдома юнак почав обмірковувати заднім числом уже майже вирішену справу щодо подальшої освіти в професорському інституті в Дерпті. Подумки питав себе, «на що дав згоду? На яких же умовах їхати закордон навчатися? Не обізнаний з ними, ризикуєш потрапити в кабалу. Утім, Бог з ними, з тими умовами, гірше все одно не буде». Трохи заспокоївшись, М. І. Пирогов поспішив до університету довідатися і порадитися щодо подальших закордонних студій.

У ході з'ясування організаційних засад поїздки Пироговим було визначено фах його майбутньої медичної спеціалізації. Він обрав хірургію – науку, на ниві розвитку якої Микола Іванович навіки уславить своє ім'я. На схилі літ, осмислюючи власний вибір, знаний лікар визнає те, що у той момент дослухався «десь

⁴ Пирогов Н. И. Вопросы жизни... С. 278.

здалеку, якийсь внутрішній голос підказав, хірургія. Окрім анатомії, є ще і життя, обравши хірургію, будеш мати справу не з лише трупом»¹.

* * *

Осмишуючи обставини дитинства і юнацьких років М. І. Пирогова, маємо відзначити, що визначальними чинниками стали: народження у поважній релігійній родині, пестливе дитинство в колі люблячої сім'ї, становище найменшого сина, який тривалий час (до 18 років) перебував під опікою матері і старших сестер, гендерно зумовлена стратегія батьків щодо пріоритетності ґрунтовної освіти винятково для синів, заради якої старші в родині доклали значних зусиль. Висока здатність Миколи до самоосвіти, яку він виявить уже в дитинстві при освоєнні абетки, підтримуваний батьком інтерес сина до читання дитячої літератури, вроджена допитливість до осмислення доквілля – все це забезпечило тямущому хлопчику легкість оволодіння азами навчальних предметів. Проживання сім'ї Пирогових у Москві – другому за значущістю великому місту держави, її давній столиці, розширило спектр освітніх перспектив батьків при виборі домашніх учителів для сина, забезпечило проживання вдома під час навчання в приватному пансіоні, що убезпечило Миколу від традиційного для багатьох підлітків-провінціалів здобуття освіти в закритому навчальному закладі, почасти і перших психологічних драм. Відсутність травмувального досвіду жорстких покарань у дитинстві й отроцтві дає підстави співвідносити М. І. Пирогова з «непоротими поколіннями» (О. С. Пушкін), носіями нового типу свідомості, культури і навичок. Усе вищезазначене сформує підґрунтя глибокого гуманізму майбутнього вченого. Родинні трагедії (банкрутство сім'ї, службові нещастя брата, смерть рідних) формували характер молодшого сина: вольовитість,

¹ Пирогов Н.И. Вопросы жизни... С. 279.

відраза до азартних ігор та грошових махінацій, несприйняття будь-яких зловживань із державним майном, цілеспрямованість і витривалість у досягненні мети, старанність і працелюбність. Водночас високоосвічене коло знайомих Пирогових, з поміж-яких особливу цікавість і бажання наслідувати у Миколи викликали природодослідник і лікар за фахом, не лише розширювали кругозір підлітка, а й формували спектр особистих зацікавлень.

Здобуваючи освітню підготовку на медичному факультеті Московського університету, М. І. Пирогов занурився в унікальний соціокультурний простір, де панував спеціальний внутрішній розпорядок, власна система цінностей, своєрідні міжособистісні, професійні і соціальні зв'язки. Переважання засад колегіальності, демократизму прийняття рішень, повага до особистості і гідності людини, шанування знання і самостійності мислення визначали щодення членів ученої корпорації, до якої він був прийнятий у 14-річному віці. Притаманне Просвітництву поєднання освітньої і виховної функції університету, втілюване в підготовці не тільки високоосвіченої особистості, а й громадянина, який використовуватиме знання для блага суспільства і держави, справдилося в академічному просторі Московського університету, його студентській спільноті, членом якої був у свій час і наш герой – Микола Іванович Пирогов. «Служіння істині і вітчизні» стане його дійсним життєвим кредо.

Незважаючи на те, що Пирогов, як і більшість тогочасних мемуаристів, нарікав на низький рівень освіти доби його учнівства і студентства, він став висококваліфікованим лікарем-хірургом, видатним ученим, прогресивним освітнім адміністратором і педагогом. Видимий парадокс поєднання безсистемності навчання в дитинстві з літературним хистом і широкими знаннями М.І. Пирогова, автора щоденникових записів, наводить на думку про те, що не так важливі умови освіти, як прагнення її здобути має вирішальне значення.